

Ewa Kępa

Uniwersytet w Białymstoku

Wydział Studiów Kulturowych

Zakład Studiów nad Kulturą Współczesną i Filmem

e.kepa@uwb.edu.pl

ORCID: 0000-0002-1836-3083

Podlaski ręcznik obrzędowy – jego symbolika, formy i sposoby wykonywania¹

Ręcznik obrzędowy w kulturze Podlasia

Ręcznik obrzędowy w literaturze przedmiotu określany również ręcznikiem ludowym i ręcznikiem białoruskim, towarzyszył mieszkańcom prawosławnego Podlasia² w najważniejszych momentach

¹ W prezentowanym artykule miejsce szczególne zajmuje symbolika haftu krzyżkowego. Wynika to z powiązania treści artykułu z tematyką warsztatów, które prowadziłam w ramach „Akademii kompetencji kulturowych mieszkańców województwa podlaskiego”.

² Należy dodać, że ręcznik obrzędowy, choć nieczęsto, występuje także w rodzinach katolickich. A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015, s. 7; I. Matus, *Białoruski ręcznik jako przekaznik informacji*, [w:] B. Jeglińska, K. Kodeniec, A. Krawczyk-Łaskarzewska, J. Nawacka (red.), *Komunikacja międzykulturowa w świetle współczesnej translologii*, t. 2: *Kultura i język*, Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie, Olsztyn 2015, s. 141.

ich życia, od narodzin, poprzez ślub, po ostatnią drogę, pełniąc różnicowane funkcje praktyczne, estetyczne, symboliczne, ochronne, magiczne, ale przede wszystkim będąc popularną formą prezentu. Stanowił oprawę obrzędów rodzinnych i świąt religijnych. Był również wykorzystywany w życiu codziennym i podczas pracy³.

Początkowo ręczniki obrzędowe wykonywano z pasa lnia-nej tkaniny „samodziałowej” (tkanej własnoręcznie na krosnach), na którego końcach umieszczano ozdobne hafty. Ich krótsze brzegi najczęściej dekorowano szydełkową koronką⁴. Ręcznik ludowy to przedmiot otaczany czcią. W wiejskich domach zazwyczaj wieszano go w „świętym kącie”, na Białostocczyźnie nazywanym „pokut’iem”. Zgodnie z tradycją „pokuć” znajdował się naprzeciwko pieca. Tu stał stół, nad którym wisiała ikona. W rodzinach prawosławnych ikony „ubierano” ręcznikiem, który upinano w sposób eksponujący haft. W trakcie świąt ręcznikiem przykrywano także stojącą w „pokuć” ławę. Pod nim układano siano. Na nim stawiano miski z kutią i kisiem z owsa⁵.

Ręcznik obrzędowy symbolizował drogę życia. Nawiązywał do tego jego kształt wąski i długi. Najdłuższy ręcznik odnaleziony w powiecie bielskim miał 352 cm długości⁶. Jeden z końców obrzędowego płótna odpowiadał narodzinom, drugi symbolizował śmierć. Ręcznik był obecny podczas narodzin i obrzędu chrztu. Symbolizował też granice, które człowiek pokonywał w ciągu życia. Towarzyszył mu

³ I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*

⁴ Tamże, s. 140–141.

⁵ J. Perkowska, K. Sawejko, E. Sadowska, A. Szymańska, J. Szewczyk, „*Pokuć*”, czyli tradycyjny kąt obrzędowy we wnętrzu wiejskiego domu mieszkalnego na Białostocczyźnie – wyniki badań z lat 2012–2013, „*Architecturae et Artibus*” 2014, t. 6, nr 2(20), s. 50, 53–54.

⁶ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2019, s. 9.

we wspomnianych chwilach, zapewniając ochronę i pomyślność⁷. W symbolice ręcznika splatają się radość i smutek, życie i śmierć.

W cerkwi podczas ceremonii ślubnej nowożeńcy mieli go pod stopami. Stawała na nim młoda para, rozpoczynająca wspólne stąpanie po ścieżce życia. W trakcie ceremonii nowożeńcy obchodzili ołtarz dookoła trzy razy. Zadaniem panny młodej było wówczas zaczepić prawą nogą o ręcznik i pociągnąć go za sobą. Istniało przekonanie, że zabieg ten zapewni szybkie zamążpójście dziewczętom obecnym na ślubie. Podczas obrzędu weselnego ręcznik był również formą podarunku, którym panna młoda obdarowywała starszych друзbantów i marszałka⁸.

Ręcznik obrzędowy obecny był również w obrzędowości agrarnej. Podczas wysiewu zboża gospodarz przepasywał się ręcznikiem, na którym zawieszał naczynie z ziarnem. W trakcie żniw obrzędowym płótnem wiązano pierwszy snop zboża⁹.

Był także nieodłącznym atrybutem pogrzebów. Tuż po śmierci zawieszano go na ikonie. W nim miała znaleźć schronienie dusza zmarłego. Haftowane płótno wieszano także na krzyżu pogrzebowym, który stawiano w cerkwi. Podążał za nim potem kondukt żałobny. Ręcznik stawał się tym samym „przewodnikiem zmarłego”, symbolizując granicę nowego życia¹⁰.

Kierunek wyznaczany przez ręcznik to nie tylko oś pozioma symbolizująca drogę od początku i końca. Gdy brzegi ręcznika

⁷ E. Zwierzyńska, *Los wyhaftowany na płótnie, czyli historia ręcznika obrzędowego*, data publikacji: 10.03.2014, <https://krainabugu.pl/los-wyhaftowany-na-plotnie-czyli-historia-recznika-obrzedowego/> (dostęp: 14.02.2024).

⁸ I. Matus, *Lud nadnarwiański. Zwyczaje i obrzędy weselne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2018, s. 92.

⁹ Tejże, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 139.

¹⁰ Tamże, s. 138.

zawieszonoego na krzyżu lub ikonie spotykają się ze sobą, dochodzi do ich symbolicznego połączenia a ruch poziomy zamyka się w kole. Wówczas koniec sięga początku¹¹.

Ręcznik i droga życia kobiety

Z ręcznikiem ludowym w szczególny sposób związana jest droga życia kobiety. To one wykonywały ręczniki i o nie dbały. Odpowiadały za uprawę lnu i przygotowanie lnianego włókna. Także one tkwały płótno, które później dekorowały haftem i koronką.

Ręcznik stanowił stały element posagu wychodzącej za mąż dziewczyny. Młode kobiety zazwyczaj przygotowywały w tym celu kilka ręczników, najlepiej własnoręcznie. Im więcej haftowanych płócien i im ręczniki piękniejsze, tym bardziej „sławiono” pannę młodą. Gdy zaistniała pilna potrzeba lub gdy dziewczyna nie była odpowiednio zdolna, w przygotowaniu posagu pomagały jej inne kobiety. Wyhaftowanie ręcznika można też było zamówić. Z wyszywania pięknych barwnych pawi słynęła Żydówka Esterka w Zabłudowie¹². Obecność ręczników w posagu była na tyle istotna, że brakiem ich odpowiedniej ilości tłumaczono powód odmowy wydania córki za mąż¹³. Z opowieści mieszkanki Zubowa, Olgi Oniszczyk, którą zarejestrowano w trakcie wywiadu przeprowadzonego w ramach projektu „Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski”, dowiadujemy

¹¹ Г.Г. Нечаева, *Рушник в пространстве народной культуры*, [w:] В.А. Лабачэўска (ред.), *Ручнік у прасторы і часе: Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, БелПДК, Мінск 2000, s. 64.

¹² I. Matus, *Lud nadnarwiański. Zwyczaje...*, s. 90–92.

¹³ Tejże, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 135.

się, jak bardzo dbano o to, by w dniu ślubu panna młoda mogła wkroczyć do domu męża z bogactwem wyszywanych tkanin, w tym haftowanych ręczników. Pani Olga opowiadała:

Jak panienka idzie za mąż, to musi mieć nawyszywanych ręczników, musi mieć makatek nawyszywanych, obrusków. Jak już idzie do młodego, do mieszkania jak wchodzi, to (...) stawia taki stół przed młodą i młoda wyściela te obrusy na stół, a ręczniki zaraz po ścianach... Jej wywieszają te ręczniki wyszywane, makatki. Jak najwięcej makatek, jak najwięcej ręczników, to bardzo sławia¹⁴.

Wraz z kobietami, które wychodziły za mąż, migrowały ręczniki obrzędowe. Regułą powszechnie panującą na podlaskiej wsi było bowiem przeniesienie się panny młodej do domu męża i zamieszkanie z jego rodziną¹⁵.

Każda gospodyni miała także ręczniki przygotowane „na śmierć”. Po odejściu bliskiej osoby wieszano je w świętym kącie. Haftowane płótno otulało ikonę przez 40 dni. Tu, jak wierzono, znajdowała schronienie dusza, która odeszła z ziemskiego świata¹⁶.

Wykonywanie ręczników wymagało od kobiet wiedzy i zdolności manualnych. Było także okazją do wyrażania siebie, do opowiedzenia swojej historii. Charakterystyczne dla danego regionu motywy dekoracyjne nie stanowiły bowiem sztywnego kanonu,

¹⁴ O. Oniszczyk za: A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*

¹⁵ I. Matus, *Lud nadnarwiański. Zwyczaje...*, s. 297–312.

¹⁶ I. Matus, *Płótno, ręcznik, chusta w ludowej tradycji rodzinnej na Podlasiu – magia, symbolika, przedmioty*, [w:] J. Majchrzyk-Mikuła, J. Saran (red.), *Rodzina i jej wartości w wielokulturowym społeczeństwie Europy*, Wyższa Szkoła Umiejętności Pedagogicznych i Zarządzania w Rykach, Ryki 2006, s. 80; I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 138.

Ilustracja 1. Święty kąt – ikona otoczona ręcznikiem obrzędowym.
Skansen w Puchłach – zbiory Ireny Matus, fot. Ewa Kępa

hamującego inwencje twórcze kobiet¹⁷. Wyszywane wzory niejednokrotnie przybierały postać opowieści o otaczającym świecie i doświadczanym życiu. Jedna z autorek haftowanych ręczników mówiła:

Jestem niepiśmienna, nie umiem ani czytać, ani pisać. Cała moja nauka, moje wykształcenie – we wzorach na moich ręcznikach. Tam, jak w dobrej książce albo w kinie, można dowiedzieć się o ludziach

¹⁷ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 15.

i życiu, i zwierzętach. I o słończku i gwiazdach opowiadałam, o zdrowiu i chorobie, o kobiecej doli i niedoli, o wszystkim, co jest w życiu¹⁸.

Proces powstawania ręcznika ludowego

Uprawa lnu i przygotowanie płótna

Jeszcze do lat 50. XX wieku ręcniki obrzędowe najczęściej wykonywano z płótna lnianego własnej roboty¹⁹. Proces jego przygotowania rozpoczynał się od wysiania lnu i trwał blisko rok. Len wysiewano wiosną do ogrzanej już słońcem żyznej ziemi. W trakcie okresu wegetacji kobiety doglądały go, z uwagą i troską pielęły i dbały, by nie był zbyt gęsty i zachwaszczony²⁰.

Żniwa nadchodziły po ok. 80–100 dniach. Rośliny wyrywano ręcznie z korzeniami i wiązano w snopki, które musiały wyschnąć na polu przed zwiezieniem ich do gospodarstwa²¹.

Wtedy zaczynała się obróbka lnu zmierzająca do uzyskania lnianej przędzy. Na poziomie symbolicznym była porządkowaniem chaosu, z którego wyłaniała się mocna i wytrzymała nić²². Proces ten był niezwykle pracochłonny i obejmował wiele następujących po sobie czynności. Należały do nich młócenie (odziarnianie),

¹⁸ Za: E. Zwierzyńska, *Los wyhaftowany...*

¹⁹ I. Matus, *Płótno, ręcznik, chusta...*, s. 77–82.

²⁰ Tejże, *Lud nadnarwiański*, cz. I, Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2000, s. 77–78.

²¹ A. Pluta, *Obróbka włókna w tradycji ludowej północno-wschodniej Polski*, Podlaskie Muzeum Kultury Ludowej, Wasilków 2021, s. 4.

²² В. Лабачэўская, *Повазь часоў-беларускі ручнік*, „Беларусь”, Мінск 2002, s. 7.

oddzielanie plew i zanieczyszczeń, rośnienie bądź moczenie, suszenie, międlenie i wyczesywanie²³.

Czas, który kobiety poświęcały na przędzenie i tkanie odpowiadał cyklom przyrody splecionym z kalendarzem świąt chrześcijańskich. Okres intensywnej pracy z kołowrotkiem przypadał na czas postu, zaczynał się pod koniec listopada, a kończył dwa tygodnie przed Bożym Narodzeniem. Do przędzenia wracano w karnawale. Kończono je w dzień zapustów²⁴. Uprzędzone nici przewijano, by je w ten sposób zmierzyć i przygotować do prania, bielenia lub farbowania. Przędzę przeznaczoną na płótno bielono. Proces ten obejmował moczenie i wynoszenie na mróz, parzenie w roztworze popiołu drzewnego i wody, płukanie i suszenie. Na koniec wybielone nici rozwijano z motków i nawijano na kłębki²⁵. „Samodział” na ręczniki kobiety wykonywały podczas Wielkiego Postu, w czasie którego dusze oczyszczały się z grzechu, dążąc do jedności z Bogiem. Wtedy w miejsce kołowroteków do domu wstawiano krosna i rozpoczynał się proces tkania poprzedzony przygotowaniem osnowy i wątku. Tkanie kobiety kończyły tuż przed Wielkanocą, by w czasie przedświątecznych porządków zdążyć wynieść krosna do komory lub na strych²⁶.

Płótno na ręczniki wykonane z samodziału, które zachowało się na Podlasiu, najczęściej tkano splotem rządkowym w „jodelkę” lub „kosi”, zwanym także „warkoczowym”, a w gwarze „czynowatym”²⁷. Ręczniki wykonywano również splotem rządkowym łamanym

²³ I. Matus, *Lud nadnarwiański*, cz. I...; A. Pluta, *Obróbka włókna...*, s. 5–11.

²⁴ I. Matus, *Lud nadnarwiański*, cz. I..., s. 83–85.

²⁵ Tamże, s. 85–86; A. Pluta, *Obróbka włókna...*, s. 15–16.

²⁶ E. Zwierzyńska, *Los wyhaftowany...*; I. Matus, *Lud nadnarwiański*, cz. I..., s. 85–86.

²⁷ I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 140.

Ilustracje 2–3. Ręcznik obrzędowy ozdobiony techniką haftu tkackiego, miejscowość Szymbki, ze zbiorów Ireny Matus, fot. Ewa Kępa

symetrycznie po osnowie i wątku z szachownicą we wzorze płótna; splotem wielonicielnicowym oraz splotem płótna²⁸. Istniała także możliwość tkania z wątkiem ozdobnym określaną haftem tkackim²⁹.

²⁸ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Boćki, Brańsk, Rudka, Wyszki*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2017, s. 6; Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 10–11.

²⁹ Haft tkacki to określenie odnoszące się do ornamentu na płótnie, do techniki zdobienia tkaniny poprzez wprowadzenie dodatkowego kolorowego wątku w trakcie jej wykonywania na krośnie. To rodzaj techniki wybieranej, zwanej też pereborami. Por. A.W. Brzezińska, A. Paprot,

Ręczniki wykonywane tą techniką należą do najstarszych i są dziś najrzadziej rejestrowane³⁰.

Wiosną odbywał się kolejny etap bielenia. Ponieważ dopiero wybielona na słońcu tkanina nadawała się do umieszczenia na niej haftu i ozdobienia go koronką³¹. Utkane płótno o świcie wynoszono na łąki i układano na rosie. Czynność tę powtarzano kilka dni. Ostatnim etapem wytwarzania płótna było pranie go w rzece i suszenie na trawie – nawet kilkunastokrotnie³². Dopiero teraz płótno było gotowe, by powstał z niego ręcznik.

Zdobienie ręcznika haftem i koronką

Na ręczniki obrzędowe przeznaczano najlepsze i najdelikatniejsze płótno³³. Z czasem tkaniny własnego wyrobu zaczęto zastępować fabrycznymi. Odpowiadał za to rozwój przemysłu włókienniczego i dostępność gotowego płótna, które w pewnym momencie traktowano jako lepsze od samodziału. Nie każda rodzina mogła sobie bowiem na taki zakup pozwolić. Stąd tkaniny fabryczne traktowano jako towar luksusowy³⁴. Warto jednak dodać, że większość ręczników, które zinwentaryzowano na Podlasiu, wykonano na domowym warsztacie tkackim³⁵.

M. Tymochowicz, *Klocki, snutki, perebory, Tradycyjne rękodzieło wobec wyzwań współczesności*, Seria: Atlas Polskich Strojów Ludowych, z. spec., t. 44, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2015, s. 17.

³⁰ I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 140.

³¹ Jedynie haft tkacki wykonywano wcześniej na krosnach.

³² I. Matus, *Lud nadnarwiański*, cz. I..., s. 86.

³³ Tamże, s. 83.

³⁴ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Ręcznik ludowy z okolic Bielska Podlaskiego. Haft i koronka*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015, s. 4.

³⁵ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 9.

Tradycyjne ręczniki nie miały obszyć wzdłuż dłuższych krawędzi. Jedyne cięcie, niezbędne do tego, by ręcznik powstał, było przecięciem nici osnowy. Tak powstałe „rany” symbolizujące początek i koniec zablizniano obszyciem i koronką. Koronki wykonywano szydełkiem, rzadziej wiązano techniką makramy³⁶. Formą zdobienia były także szydełkowe wstawki. Te jednak pojawiły się jako najpóźniejsza technika zdobienia³⁷. Ręczniki z ozdobnymi koronkami stanowiącymi wstawki wykonywano rzadko, ponieważ wiązało się to z przecięciem nici osnowy, a więc naruszeniem ciągłości drogi symbolizowanej przez obrzędowe płótno. Koronki wykonane na osnowie (ozdobne poziome mereżki) pojawiają się stosunkowo często. Jednak ich powstanie nie łączy się z przecięciem nici osnowy, tylko z wysnuciem nici wątku³⁸.

Najstarsze ręczniki zdobiono przywoływanym już haftem tkackim wykonywanym na krosnach oraz haftem krzyżykowym wykonywanym igłą. Oba rodzaje zdobień powstawały z użyciem nici o barwie czerwonej i czarnej, sporadycznie niebieskiej. Z czasem wzory geometryczne charakterystyczne dla wymienionych technik zostały zastąpione przez motywy roślinne oraz znacznie rzadziej przez scenki rodzajowe i wzory zoomorficzne, które

³⁶ Na brzegach ręcznika zdarzają się przykłady koronki igłowej. Taki ręcznik miałam okazję widzieć w zbiorach prof. Ireny Matus. Ręcznik pochodził z rodziny katolickiej z Dobrzyniewa.

³⁷ I. Matus, *Płótno, ręcznik, chusta...*, s. 78.

³⁸ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 16. Mereżka to rodzaj haftu – koronki wykonanej igłą. Więcej na temat tej techniki, nazywanej również „ażurem wysnuwanym” w: E. Piskorz-Branekowa, *Polskie hafty i koronki. Zdobienia stroju ludowego*, Sport i Turystyka – MUZA SA, Warszawa 2005, s. 15.

Ilustracja 4. Ręcznik obrzędowy ozdobiony techniką haftu krzyżykowego, miejscowość Podolany, ze zbiorów Ireny Matus, fot. Ewa Kępa

zaczęto wykonywać coraz bardziej popularnym wielokolorowym haftem płaskim³⁹. Przełomowy okazał się tu okres międzywojenny⁴⁰. Po II wojnie światowej liczba haftów krzyżykowych spadła jeszcze bardziej⁴¹.

³⁹ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 12–15.

⁴⁰ I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 140.

⁴¹ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*, s. 6.

Haft płaski dawał znacznie więcej swobody i możliwości w od-
twarzaniu i tworzeniu wzorów. Wyszywane kwiaty i motywy ro-
ślinne inspirowane były otaczającą naturą. Wzory wykonywane tą
techniką były wyrazem twórczej inwencji ich autorek. Najzdolniejsze
kobiety rysowały je samodzielnie. Inne, podążając wzdłuż krawędzi
powielonego wzoru, mogły go dowolnie wypełniać kolorami. Stąd
trudno znaleźć dwa identyczne ręcniki⁴².

Ręcniki wykonywano również techniką haftu richelieu. Jednak
ta technika jest spotykana na badanym obszarze stosunkowo
rzadko⁴³.

Symbole i wzory występujące na podlaskim ręczniku obrzędowym zdobionym haftem tkackim i krzyżykowym

O złożonym procesie interpretowania wzorów obecnych na ręcznikach obrzędowych

„Nie wiemy, jak wyglądał starożytny podlaski ręcznik”⁴⁴. Na Podlasiu
pojawił się za sprawą wschodnich wpływów⁴⁵. Na jego zdobnictwo
miały wpływ dziedzictwo kulturowe Białorusi, Litwy i Ukrainy⁴⁶.
Początkowo ręcniki wykonywano dwukolorowym czerwono-
czarnym haftem tkackim, później krzyżykowym. Oba rodzaje zdo-
bień zawierały elementy symboliki pogańskiej. Należały do nich

⁴² A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 12–15.

⁴³ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*, s. 7.

⁴⁴ I. Matus, *Plótno, ręcznik, chusta...*, s. 78.

⁴⁵ Jedne z pierwszych adnotacji o ręczniku pojawiają się w dokumentach
i pracach z XVI i XVII wieku, tejsze, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 132.

⁴⁶ Tejsze, *Plótno, ręcznik, chusta...*, s. 78.

Ilustracje 5–7. Ręczniki obrzędowe wykonane techniką haftu płaskiego, fot. Jerzy Sołub. Zdjęcia pozyskano dzięki uprzejmości Funduszu Lokalnego na rzecz Rozwoju Społecznego z Widowa. Zdjęcie pierwsze od lewej: autorka: Lidia Wasyluk, miejscowość Ploski, 1958; drugie od lewej: autorka: Anna Siebiesiewicz, miejscowość kol. Ogrodniki, 1951; trzecie od lewej: autorka: Anna Szymczuk, miejscowość Oleksze, 1948

Ilustracja 8. Ręcznik obrzędowy wykonany techniką haftu richelieu. Autorka: Maria Pierewoj, miejscowość Ogrodniki, 1946 r., fot. Jerzy Sołub. Zdjęcie pozyskane dzięki uprzejmości Funduszu Lokalnego na rzecz Rozwoju Społecznego z Widowa

między innymi koła, kwadraty i romby⁴⁷. Studiowanie przywołanych motywów kieruje uwagę w stronę mitologii pogańskiej, która w życiu chłopów wsi nadnarwiańskich była obecna w sposób szczególny:

Tradycja wiejska przekształcała na własny użytek chrześcijańskie treści religijne, stwarzając swoisty sposób widzenia tego i tamtego świata. Bardzo długo, nawet do czasów współczesnych, chłopci wykorzystywali elementy mitologii przedchrześcijańskiej. Lud wiejski wzbogacał religijne święta o niepowtarzalne, dziś już niemal zapomniane wierzenia i rytuały, nawiązujące do zjawisk przyrody i rolniczego bytu⁴⁸.

Do interpretowania wzorów obecnych na ręcznikach obrzędowych jako posiadających pogańskie źródła uprawnia nas to, że sposób postrzegania świata przez ludność chłopską w drugiej połowie XIX i na początku wieku XX został ukształtowany w wyniku współistnienia i konfrontacji pozostałości światopoglądu wyniesionego z czasów przedchrześcijańskich z doktryną chrześcijańską. Chrześcijaństwo wykorzeniło wiarę w bóstwa, ale ogólne wierzenia o świecie i sposoby myślenia leżące u ich podstaw pozostały w dużej mierze nieznaczone obecne dziś między innymi w obrzędowości ludowej⁴⁹.

Można zatem założyć, że kobiety, które znały symbolikę tradycyjnych wzorów geometrycznych, gdy nie mogły doczekać się dzieci, haftowały na ręcznikach symbole matki-rodzicielki, dziecka

⁴⁷ Tejże, *Walory kulturowe krainy otwartych okiennic*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio B: Geographia. Geologia. Mineralogia et Petrographia” 2009, t. 64, nr 2, s. 65.

⁴⁸ Tejże, *Lud nadnarwiański*, cz. I..., s. 7.

⁴⁹ J. Tomicka, R. Tomicki, *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975, s. 14–16.

lub prawosławnej św. Paraskiewy-Piatnicy. W czasie suszy modliły się i tkwały symbole deszczu. Ręczniki wykonywały też „prosząc o ochronę przed głodem, chłodem, chorobą i nieszczęściem”⁵⁰. Brak jednak pewności, że autorki wzorów wyszywanych na podlaskich ręcznikach obrzędowych rozumiały system znaków nawiązujących do mitologii Słowian. Język, którym się posługiwały, najprawdopodobniej nie obejmował znajomości pogańskiej symboliki. Wskazują na to badaczki i badacze, którzy sugerują, że motywy, którymi kobiety zdobiły lniane płótno, najczęściej były dla nich nieczytelne. Jeśli po nie sięgały, zazwyczaj czyniły to, by haftować ornamenty, które im się podobały. Okazało się, że nawet najstarsi ludzie nie potrafili odtworzyć symbolicznego znaczenia ręcznika. Obrzędy z jego użyciem były odtwarzane „w myśl zasady – robię tak, bo tak robiła moja matka. Pytanie dlaczego tak robiła oraz co to oznaczało, często pozostaje bez odpowiedzi”⁵¹.

Skąd zatem wzięły się wzory krzyżykowe na podlaskich ręcznikach? Na podstawie aktualnego stanu badań nie można tego określić jednoznacznie. Jednym ze źródeł są z pewnością najstarsze ręczniki z przełomu XIX i XX wieku. Innym wskazywanym zasobem są wzorniki haftu krzyżykowego, wśród których wymienia się między innymi perfumeryjne opakowania firmy „Брокаръ и К” oraz wydaną w kilku językach, ale nie tłumaczoną na język polski, *Encyklopedię robótek ręcznych* autorstwa Thérèse de Dillmont⁵². O wzornikach

⁵⁰ E. Zwierzyńska, *Los wyhaftowany...*

⁵¹ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*, s. 5.

⁵² W wersji niemieckojęzycznej publikacja ta ukazała się w wydaniu: T.H. de Dillmont, *Encyklopädie der weiblichen Handarbeiten*, Bibliothek D.M.C., T.H. de Dillmont, Mulhouse, Frankreich 1900.

popularnych na Podlasiu na przełomie XIX i XX wieku. Alina Dębowska-Jankiewicz opowiada w następujących słowach:

Z Zachodu docierały do nas wzorniki drukowane przez firmę DMC (Dollfus-Mieg et Compagnie) autorstwa Therese de Dillmont, takie jak „Encyklopedia robótek ręcznych”, wydana w 1886 r., czy Alphabet de la Brodeuse. Ze Wschodu natomiast wraz z zakupionym mydłem glicerynowym firmy Henryka Brocara („Брокеръ и К°”, „Brocard”) trafiały do nas tzw. owijki z papieru z nadrukiem ornamentu. Na taki sposób rozpowszechnienia wzorów haftu wpadła żona właściciela firmy – Charlotta⁵³.

O dużym wpływie na hafciarstwo ludowe firm wykorzystujących modę na haft krzyżykowy do zwiększenia sprzedaży swoich produktów pisze Olga Łobaczewska. Badaczka białoruskiej sztuki i twórczości ludowej zalicza do nich przywoływane już publikacje reklamowe firmy D.M.C. produkującej nici do haftu, szycia i dziewiarstwa oraz wzory z opakowań mydła firmy „Пале и К°”. Autorka podkreśla, że na przełomie XIX i XX stulecia najbardziej popularne wzory, znajdujące swoje odbicie także we wzornictwie na ręcznikach obrzędowych, rozpowszechniała moskiewska firma perfumeryjna istniejąca w latach 1864–1917. „Брокеръ и К°” na ulotkach reklamowych drukował wzory do haftu, które rozdawano bezpłatnie przy zakupie mydła glicerynowego i wody kolońskiej. Hafty ludowe wykonywane według tych schematów zyskały nazwę „бракараўскія”. Termin ten został utrwalony w rosyjskim dyskursie badawczym,

⁵³ Cytat zaczerpnięty z zaproszenia na wydarzenie zatytułowane „Ręcznik obrzędowy. Spotkanie pasjonatów haftu krzyżykowego w Galerii Sztuki BDK”, które odbyło się 8 listopada 2023 r. w Bielskim Domu Kultury w Bielsku Podlaskim (dostęp: 14.02.2024).

gdzie służy do określenia wzorów haftu ludowego końca XIX i początku XX wieku, których schematy rozpowszechniano w druku. Wymienione wzory opisano jako swoiste przetworzenie autentycznego folkloru i ikonografii o zróżnicowanych źródłach. Prawie wszystkie elementy tego stylu można odnaleźć w białoruskich ręcznikach obrzędowych⁵⁴. O wpływie barwnych opakowań przemysłu perfumeryjnego na upowszechnienie się nowych wzorów na ręcznikach obrzędowych pisała również Irena Matus⁵⁵.

*Wybrane symbole zapisane w hafcie krzyżykowym
występujące na podlaskich ręcznikach obrzędowych*

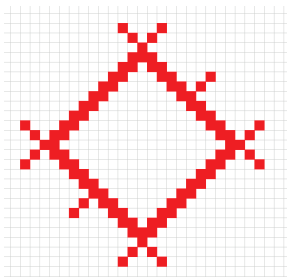
Olga Fadiejewa analizując zapomnianą semantykę białoruskiego haftu, zauważyła, że na przełomie XIX i XX wieku doszło do swobodnego połączenia wzorów z przeszłości z tym, co modne i nowe. Jego podstawę tworzyły ornamenty geometryczne stanowiące system abstrakcyjnych symboli i przypisanych im znaczeń. Badania nad warstwą archaiczną haftu krzyżykowego wskazują na jego związki z przywoływaną już mitologią Słowian. Między innymi pojawiają się w nim motywy romboidalne, którym badacze przypisują znaczenia odsyłające do płodności, Słońca, żyznej Matki-Ziemi i wizji człowieka nierozzerwalnie związanego z naturą⁵⁶.

W literaturze przedmiotu dotyczącej ręcznika obrzędowego autorstwa białoruskich i rosyjskich badaczy wielokrotnie wskazuje się

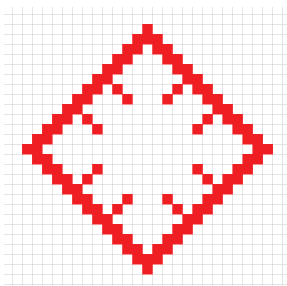
⁵⁴ В. Лабачэўская, *Повязь часоў-беларускі...*, s. 200–202.

⁵⁵ I. Matus, *Białoruski ręcznik jako...*, s. 141.

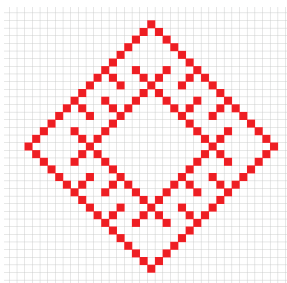
⁵⁶ В.Я. Фадзеева, *Беларуская народная вышыўка, Навука і тэхніка*, Мінск 1991, s. 159–164. Por także: A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006, s. 283; J. Tomicka, R. Tomicki, *Drzewo życia...*, s. 134–136.

Ilustracja 9. Wzór Słońca opracowany na podstawie:
M. Кацар, *Беларускі арнамент. Ткаства. Вышыўка*,
„Беларусь”, Мінск 2023, s. 10

Ilustracja 10. Wzór Ziemi, opracowany na podstawie:
M. Кацар, *Беларускі арнамент...*, s. 10

Ilustracja 11. Wzór odrodzenia przyrody na wiosnę –
symbol rozkwitu przyrody, opracowany na podstawie:
M. Кацар, *Беларускі арнамент...*, s. 10

na związki wzorów, którymi były ozdabiane, z mitologią Słowian⁵⁷. Motywy w niej omówione obecne są także we wzornictwie ręczników podlaskich. Warto jednak przypomnieć, że przywołane wzory

⁵⁷ Por. Кацар М., *Беларускі арнамент...*; В. Лабачэўская, *Повазь часоў-беларускі...*; Б.А. Рыбаков, *Язычество древних славян*, Издательство „Наука”, Москва 1981; В.Я. Фадзеева, *Беларуская народная вышыўка...*

najprawdopodobniej nie były i nie są czytelne dla większości kobiet, które je haftowały.

Wpływ na ten stan rzeczy ma między innymi ewolucyjny proces przenikania się motywów oraz wzorów, który w twórczości ludowej odbywa się w sposób naturalny:

Typowy artysta wiejski, którego twórczość obraca się w ramach tradycji, nie wykraczając poza nie, musi (...) posiadać w pamięci pewien, nieraz dość znaczny zapas motywów, wreszcie pewien zapas wiadomości w zakresie tradycyjnego łączenia jednych motywów z drugimi. (...) łączenie wątków, czyli przestrzenne nawiązywanie jednych do drugich, bywa niekiedy lub nawet często – zwłaszcza w kilimiarstwie, w ozdobnym tkactwie i hafciarstwie – nadzwyczaj intymne, tj. łatwo powoduje daleko idące zrosty i wzajemne przenikanie się motywów⁵⁸.

Opisana powyżej „ruchliwość” i ewolucja wątków zdobniczych i ornamentacyjnych sprawia, że ustalenie genezy poszczególnych motywów jest w zasadzie niemożliwe⁵⁹.

Poniżej przedstawiam przykłady kilku wzorów z podlaskich ręczników obrzędowych, których źródeł możemy doszukiwać się w mitologii Słowian.

Gwiazda ośmioramienna symbol człowieka. Przywołana koncepcja figuratywna prawdopodobnie opiera się na starożytnych wierunkach ludowych, które łączą człowieka na ziemi z odpowiednią gwiazdą na niebie⁶⁰.

⁵⁸ K. Moszczyński, *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. II, Książka i Wiedza, Warszawa 1968, s. 115.

⁵⁹ Tamże, s. 117–120.

⁶⁰ Кацар М., *Беларускі арнамент...*, s. 159–160, 172; por. także: J. Tyszkiewicz, *O schyłkowym pogaństwie na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, t. 73, z. 3, s. 559.

Ilustracja 12. Motyw symbolizujący człowieka. Praca nad wzorem zaczerpniętym z *Wzornika tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy* (A. Dębowska, K. Sołub, *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015, s. 12). Autorka haftu i fotografii: Ewa Kępa

Ilustracja 13. Motyw gwiazdy na podlaskim ręczniku obrzędowym. Autorka: Wiera Brońko, miejscowość Gredele, fot. Agnieszka Tichoniuk. Zdjęcie pozyskano dzięki uprzejmości Muzeum i Ośrodka Kultury Białoruskiej w Hajnówce

Drzewo życia symbol wieczności i nieskończoności, symbol kobiecego losu⁶¹.

⁶¹ М. Кацар, *Беларускі арнамент...*, s. 139–140; por. także: H. Galera, *Morfologia a symbolika drzew. Pokrój ogólny*, „Nauka” 2007, nr 2, s. 124;

Ilustracja 14. Motyw drzewa życia. Wzór zaczerpnięty z Wzornika tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy (A. Dębowska, K. Solub, *Wzornik tradycyjnych haftów...*, s. 25). Zdjęcie pracy, która powstała w ramach warsztatów „Podlaski ręcznik obrzędowy – jego symbolika, formy i sposoby wykonywania”. Autorka haftu i fotografii: Urszula Mendryk

Miłość – symbolizowana przez gołębie oraz przez kwiat róży⁶².

Ilustracja 15. Gołębie skierowane ku sobie symbolizujące miłość. Wzór zaczerpnięty z Wzornika tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy (A. Dębowska, K. Solub, *Wzornik tradycyjnych haftów...*, s. 14). Autorka haftu i fotografii: Ewa Kępa

I. Kaczor, *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej starożytnych Greków i Rzymian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001, s. 45–46.

⁶² A. Gieysztor, *Mitologia...*, s. 109; A. Szwajczuk, *Legends i wierzenia Słowian oraz ich odzwierciedlenie w polskich i angielskich nazwach roślin*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium. Tertium Linguistic Journal” 2020, nr 5(1), s. 162.

Ilustracja 16. Róża jako symbol miłości i piękna. Wzór zaczerpnięty z *Wzornika tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego* (A. Dębowska, K. Sołub, *Wzornik tradycyjnych haftów...*, s. 6). Autorka haftu i fotografii: Ewa Kępa

Ilustracja 17. Motyw róży na podlaskim ręczniku obrzędowym. Autorka: Olga Bura, miejscowość Bondary, fot. Agnieszka Tichoniuk. Zdjęcie pozyskano dzięki uprzejmości Muzeum i Ośrodka Kultury Białoruskiej w Hajnówce

Dąb czczono między innymi jako drzewo bóstwa Piorunowego Perkuna, który grzmotem „otwiera wiosnę i prace rolne”⁶³.

⁶³ A. Gieysztor, *Mitologia...*, s. 86–87, 136; J. Tomicka, R. Tomicki, *Drzewo życia...*, s. 85.

Ilustracja 18. Dąb jako symbol drzewa bóstwa Piorunowego Perkuna. Wzór zaczerpnięty z *Wzornika tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy* (A. Dębowska, K. Sołub, *Wzornik tradycyjnych haftów* . . ., s. 17)

Kogut związany ze wschodem słońca, nadejściem nowego dnia, odejściem złych sił. Swoim pianiem ostrzega przed złymi duchami i nieszczęściem⁶⁴. Koguty na ręcznikach często stoją po lewej i prawej stronie drzewa życia. W takich przedstawieniach najprawdopodobniej mogą symbolizować opiekuna kobiecej doli, jej obrońcę⁶⁵.

Ilustracja 19. Ręcznik obrzędowy ozdobiony techniką haftu krzyżykowego, miejscowość Podolany, ze zbiorów Ireny Matus, fot. Ewa Kępa

⁶⁴ J. Gajek, *Kogut w wierzeniach ludowych*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny” 1934, t. 13, s. 412–413.

⁶⁵ М. Кацар, *Беларускі арнамент...*, s. 187.

Odrodzenie tradycji ręcznika obrzędowego i nowe formy jego obecności w kulturze Podlasia

Spadek zainteresowania ręcznikiem ludowym przypadał na lata 60. XX wieku⁶⁶. Dziś to obrzędowe płótno przeżywa swoją „drugą młodość”⁶⁷. Zanim jednak pielęgnowanie tradycji z nim związanych wróciło do łask, wiele haftowanych płócien uległo zniszczeniu. Ciężo je na mniejsze fragmenty przeznaczone do wycierania dłoni. Wykonywano z nich też ozdobne poszewki na poduszki⁶⁸. Postrzeganie ręcznika na Podlasiu uległo zmianie dzięki inicjatywom wielu ludzi, wśród których odnajdziemy muzealników, osoby duchowne, środowiska artystyczne, naukowe, mniejszości narodowe i miłośników rękodziela.

Ogromne znaczenie w zachowaniu tradycji ręcznika obrzędowego odgrywają przedsięwzięcia zmierzające do zbudowania jego muzealnych kolekcji oraz do inwentaryzacji i skatalogowania haftowanych płócien znajdujących się w rękach prywatnych. Wspomniane działania prowadzi Alina Dębowska-Jankiewicz, która z Jerzym i Katarzyną Sołub zrealizowała projekty poświęcone ręcznikom ludowym w bielskim oddziale Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Etnograficzne badania terenowe prowadzono tu we współpracy z naukowcami i studentami z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i Uniwersytetu Państwowego im. A. Puszkina w Brześciu. Ich efektem jest baza 1339 ręczników z całego powiatu bielskiego w granicach, które obejmował przed 1952 rokiem⁶⁹. Najstarsze z udokumento-

⁶⁶ A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*, s. 7.

⁶⁷ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 3.

⁶⁸ Tychże, *Ręcznik ludowy z okolic...*, s. 5.

⁶⁹ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*, s. 4.

wanych obiektów pochodzą z XIX wieku. Badania podsumowano w czterech znakomitych publikacjach. Należą do nich: *Ręcznik ludowy z okolic Bielska Podlaskiego. Haft i koronka*⁷⁰, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski*⁷¹, *Katalog ręczników ludowych gminy Boćki, Brańsk, Rudka, Wyszki*⁷² oraz *Katalog ręczników ludowych gminy Orla*⁷³. Wydano również trzy wzorniki tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego⁷⁴ oraz broszurę *Droga życia: Ręcznik ludowy z kolekcji Muzeum w Bielsku Podlaskim*⁷⁵. Od 2013 roku Muzeum w Bielsku Podlaskim Oddział Muzeum Podlaskiego w Białymstoku prezentowało także wystawę stałą zatytułowaną *Tajemniczy ręcznik*. Przygotowana ekspozycja stała się wizytówką miasta. Niestety, w 2022 roku w obecnym Muzeum Obojga Narodów w Bielsku Podlaskim wystawę zdemontowano i zachowała się ona jedynie w postaci wirtualnego spaceru. Muzeum Podlaskie w Białymstoku przestało też udostępniać kolekcję około 400 ręczników, które wcześniej można było oglądać w ramach Cyfrowego Muzeum.

Warto dodać, że ręczniki obrzędowe odnajdziemy też w zbiorach Podlaskiego Muzeum Kultury Ludowej, Muzeum Ikon w Supraślu

⁷⁰ Tychże, *Ręcznik ludowy z okolic...*

⁷¹ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*

⁷² Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Boćki...*

⁷³ Tychże, *Katalog ręczników ludowych gminy Orla...*

⁷⁴ A. Dębowska, K. Sołub, *Wzornik tradycyjnych haftów...*; A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft płaski*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015; Tychże, *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Koronka szydełkowa*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2017.

⁷⁵ Tychże (oprac.), *Droga życia. Ręcznik ludowy z kolekcji Muzeum w Bielsku Podlaskim/Way of life: Folk towel from collection of the Museum in Bielsk Podlaski*, tłum. A. Lachowicz, A. Staszewska, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2016.

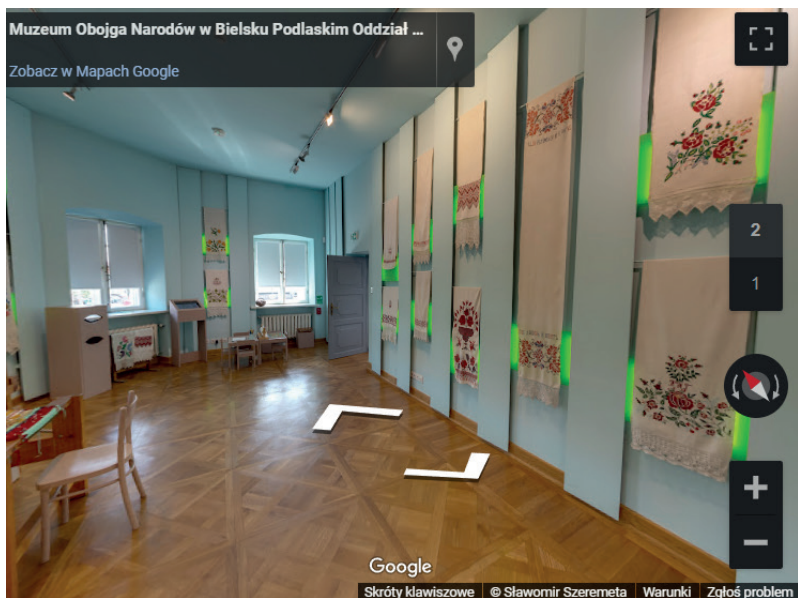
Oddział Muzeum Podlaskiego, Muzeum i Ośrodka Kultury Białoruskiej w Hajnówce oraz Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach.

„Ręczniki” nadal towarzyszą prawosławnej liturgii oraz bywają obecne podczas uroczystości rodzinnych – na weselach oraz podczas narodzin i pogrzebów. Ręczniki obrzędowe można też zobaczyć w trakcie dorocznych świąt „za sprawą” splecionej z nimi obrzędowości. W odtwarzaniu dawnych zwyczajów biorą udział nie tylko mieszkańcy wielokulturowego Podlasia. Wspomniane wydarzenia wzbudzają zainteresowanie osób, które Podlasie odwiedzają. Ręcznik jest obecny między innymi w „małowniczej” obrzędowości związanej z nadejściem wiosny. W dzień św. Jerzego towarzyszy podlaskim chłopom w pochodzie, który odbywają po uprawnych polach, „by za pomocą modlitw, obrzędów, pieśni i magicznych słów zaklinać urodzaj”. W tradycji prawosławnej dzień św. Jurija obchodzony jest 6 maja, a obrzędy z nim związane odtwarzane są nadal przez wymieniane już Muzeum Małej Ojczyzny w Studziwodach⁷⁶.

Osobą, która z zaangażowaniem dąży do ożywienia i przywrócenia obecności ręcznika na Podlasiu, jest wymieniana już Alina Dębowska-Jankiewicz, kustosz Muzeum Podlaskiego w Białymstoku. Jej wieloletnia działalność w tym zakresie obejmuje badania terenowe, publikacje, wykłady, wystawy oraz warsztaty haftu i koronki. W 2023 roku zrealizowała projekt „Ręcznik obrzędowy podlaskich Białorusinów – reaktywacja”⁷⁷. Obecnie pracuje nad wpisaniem ręcznika obrzędowego na „Krajową listę niematerialnego dziedzictwa

⁷⁶ E. Zwierzyńska, *Podlaska mozaika. Reportaże z raju – krainy błota i mgły*, Wydawnictwo Paśny Buriat, Kielce 2022, s. 165–173.

⁷⁷ Projekt został zrealizowany w ramach programu stypendialnego Narodowego Instytutu Kultury i Dziedzictwa Wsi dla Twórców Ludowych ze środków Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi pod honorowym patronatem Muzeum Podlaskiego w Białymstoku.

Ilustracja 20. Wystawa „Tajemniczy ręcznik”, kadr z wirtualnego spaceru w Muzeum Obojga Narodów w Bielsku Podlaskim, źródło: <http://muzeum.bialystok.pl/wirtualny-spacer-2/> (dostęp: 21.02.2024)

Ilustracja 21. Ręczniki prezentowane w Muzeum i Ośrodku Kultury Białoruskiej w Hajnówce, fot. Ewa Kępa

kulturowego”. Działania zmierzające w tym kierunku obejmują między innymi spotkania z depozytariuszami w ministerialnych dokumentach określanymi jako osoby należące lub wywodzące się ze społeczności, w której ten element niematerialnego dziedzictwa kulturowego jest przekazywany z pokolenia na pokolenie; osoby, które posiadają wiedzę, umiejętności i znajomość znaczeń związanych z tym elementem dziedzictwa⁷⁸. Takie spotkania odbyły się już w Muzeum Historycznym Oddziale Muzeum Podlaskiego w Białymstoku (9 lutego 2024), w Michałowie (10 lutego 2024) i Bielskim Domu Kultury w Bielsku Podlaskim (21 lutego 2024).

Alina Dębowska-Jankiewicz jest także zaangażowana w aktywność grupy „Pracownia podlaskiego rękodzieła ludowego” działającej w Bielsku Podlaskim. Na profilu grupy na Facebooku jej członkowie opisują siebie słowami: „Grupę tworzą pasjonaci podlaskiego rękodzieła ludowego: tkactwa, koronki, haftu”. Dziewiątego września 2023 roku w Bielskim Domu Kultury w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa pracownia zorganizowała pokazy i warsztaty tkackie i haftu krzyżykowego⁷⁹.

Istnieją też inicjatywy oddolne miłośników kultury Podlasia, którzy osadzeni w lokalnej społeczności z powodzeniem docierają do źródeł, kolekcjonują kulturowe artefakty i dzielą się nimi, prezentując je podczas wystaw. Przykładem takiego wydarzenia jest wystawa etnograficzna „Ręcznik obrzędowy z Podlasia. Talizman utkany na krosnach i zapisany haftem” prezentowana od 5 do 31 lipca

⁷⁸ Narodowy Instytut Dziedzictwa, *Krajowa lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Regulamin dotyczący składania wniosków o wpis oraz procedury wpisywania elementów dziedzictwa niematerialnego na Krajową listę niematerialnego dziedzictwa kulturowego*, s. 4, <https://niematerialne.nid.pl/do-pobrania/> (dostęp 20.02.2024).

⁷⁹ *Pracownia podlaskiego rękodzieła ludowego*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100094094194807> (dostęp: 15.02.2024).

2021 roku w Centrum Turystyki i Promocji „Kraina Żubra” w Budach Leśnych niedaleko Białowieży. Pomysłodawczynią i organizatorką wystawy była Krystyna Chodak.

Do działań upowszechniających tradycję ręcznika obrzędowego należą również konkursy. Jeden z nich zatytułowany „W prawosławnym domu – żywa tradycja ręcznika ludowego” zorganizowano z inicjatywy Aliny Dębowskiej-Jankiewicz i Sylwii Matysiuk przez Fundację Domów Kultury Prawosławnej Diecezji Warszawsko-Bielskiej w Bielsku Podlaskim. W 2023 roku wzięło w nim udział 33 przedszkolaków i uczniów ze szkół w Bielsku Podlaskim, Hajnówce, Czyżach, Siemiatyczach i Białymstoku⁸⁰. Konkurs poświęcony białoruskiemu rękownikowi organizuje również Muzeum i Ośrodek Kultury Białoruskiej w Hajnówce.

W procesie zachowania obecności ręcznika obrzędowego w kulturze regionu ważne jest także dążenie do zachowania praktycznej umiejętności jego wytwarzania: tkania, haftowania i wykonywania koronki. Taką okazję miały uczestniczki warsztatów haftu krzyżowego, które prowadziłam w Izbie Tkactwa Dwuosnowowego w Janowie 3 marca 2023 roku w ramach „Akademii kompetencji kulturowych mieszkańców Podlasia”⁸¹. Warsztaty zatytułowane „Podlaski rękownik obrzędowy – jego symbolika, formy i sposoby wykonywania” obejmowały:

⁸⁰ I. Łozowik, *W prawosławnym domu żywa tradycja ręcznika ludowego*, Prawosławna Parafia Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Bielsku Podlaskim, 20.06.2023, <http://www.bielsk-hodigitria.pl/index.php/w-prawoslawnym-domu-zywa-tradycja-recznika-ludowego/> (dostęp: 15.02.2024).

⁸¹ Relacja z warsztatów zamieszczona przez Izbę Tkactwa Dwuosnowowego w Janowie: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0Gab2cqYJUzeuDMLi6yyKr9bqf2of7TbaPsN5SDGK738A-pBuWMOiBzRSmHC7MY8dZl&id=2240608969553163

- zapoznanie z historią i tradycją ręcznika obrzędowego na Podlasiu,
- zapoznanie z efektami badań etnograficznych, polegających na dokumentowaniu i odtwarzaniu tradycji ręcznika obrzędowego na Podlasiu,
- zapoznanie ze sposobami wykonywania i wzorami ręcznika obrzędowego na Podlasiu,
- nabywanie umiejętności własnoręcznego wyhaftowania motywu charakterystycznego dla podlaskiego ręcznika obrzędowego w technice haftu krzyżykowego.

Na zakończenie

Tradycja związana z ręcznikami obrzędowymi na Podlasiu ulega odrodzeniu. Coraz rzadziej jednak zawieszają się one we współczesnych domach. Dziś pojawiają się nowe formy ich obecności w kulturze naszego regionu. Haftowane płótno przyciąga uwagę tych, dla których tradycja z nim związana jest „egzotyczna” – mieszkańców miast i odwiedzających nasz region turystów⁸². Ręcznik obrzędowy bywa także inspiracją do działań artystycznych. Przykładem może być cykl obrazów Mirosława Zdrajkowskiego, który w ramach wystawy „Byliśmy jesteśmy, będziemy” prezentowano między innymi w Muzeum w Bielsku Podlaskim (23.09.2016–20.01.2017). Ręcznik obrzędowy stał się także częścią „artywistycznego projektu dzierganego graffiti” zatytułowanego „Wielokulturowość Praczek Białostockich” zrealizowanego 5 lutego 2023 roku w Białymstoku w Parku Planty wokół rzeźby parkowej „Praczki”. Dziergane graffiti powstało w ramach

⁸² A. Dębowska, J. Sołub, K. Sołub, *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski...*, s. 5.

Ilustracja 22. Ręcznik obrzędowy. Wykonanie: Małgorzata Koszowska (tkanina) i Alina Dębowska-Jankiewicz (haft) oraz Maria Tomczuk (koronka); fot. Alina Dębowska-Jankiewicz

współpracy: Małgorzaty Tarasewicz-Wosik (intencja artystyczna, dzierganie i wykonanie haftów), Ewy Kępy (inspiracja, dzierganie szalika) i Justyny Pietuszyńskiej (dzierganie szalika-talesu). Motywy zaczerpnięte z obrzędowych płócien pojawiają się też na koszulkach, muralach czy biżuterii. Zdarza się również, że przy ich pomocy promowane są produkty lokalnych firm.

Tradycja ręcznika obrzędowego w sposób szczególny łączy się z życiem i losami kobiet z naszego regionu. I to one najliczniej biorą udział w spotkaniach poświęconych jego reaktywacji. Niektóre z nich sięgają po igłę i nić, by odtwarzać dawne wzory. Mamy także przykłady odtwarzania ręczników na krosnach. Ręcznie utkane płótno obrzędowe można było zobaczyć na wystawie „SpoTKANIE”, która odbyła się w czerwcu 2023 roku w ramach IV Festiwalu Podlaskie Sploty organizowanego przez Podlaskim Instytut Kultury. Jego autorkami są Małgorzata Koszowska (tkanina) i Alina Dębowska-Jankiewicz (haft) oraz Maria Tomczuk (koronka).

Przywołane działania budzą nadzieję, że ręczniki nadal będą wykonywane ręcznie. Nie należy jednak oczekiwać, że będziemy je tworzyć począwszy od ręcznego wysiania lnu. Przygotowanie lniwego włókna to niezwykle pracochłonny proces, który w praktyce jest w stanie odtworzyć niewiele osób. Bardzo drogą lnianą przędzę najczęściej sprowadza się więc z zagranicy. Len stał się dziś bowiem włóknom luksusowym. To jednak materiał na kolejną opowieść.

Bibliografia

- Brzezińska A.W., Paprot A., Tymochowicz M., *Klocki, snutki, perebory, Tradycyjne rękodzieło wobec wyzwań współczesności*, Seria: Atlas Polskich Strojów Ludowych, z. spec., t. 44, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław 2015.
- Dillmont T. de, *Encyclopädic der weiblichen Handarbeiten*, Bibliothek D.M.C., TH. de Dillmont, Mulhouse, Frankreich 1900.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K. (oprac.), *Droga życia. Ręcznik ludowy z kolekcji Muzeum w Bielsku Podlaskim/ Way of life : Folk towel from collection of the Museum in Bielsk Podlaski*, tłum. A. Lachowicz, A. Staszewska, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2016.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Katalog ręczników ludowych gminy Bielsk Podlaski*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Katalog ręczników ludowych gminy Boćki, Brańsk, Rudka, Wyszki*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2017.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Katalog ręczników ludowych gminy Orla*, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2019.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Ręcznik ludowy z okolic Bielska Podlaskiego: Haft i koronka*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015.

- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft płaski*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015.
- Dębowska A., Sołub J., Sołub K., *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Koronka szydełkowa*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2017.
- Dębowska A., Sołub K., *Wzornik tradycyjnych haftów i koronek ręcznika ludowego. Haft krzyżykowy*, wyd. 2, Muzeum Podlaskie w Białymstoku, Białystok 2015.
- Galera H., *Morfologia a symbolika drzew. Pokrój ogólny*, „Nauka” 2007, 2, s. 117–129.
- Gajek J., *Kogut w wierzeniach ludowych*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Wydział II Historyczno-Filozoficzny” 1934, t. 13, s. 287–458.
- Gieysztor A., *Mitologia Słowian*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2006
- Kaczor I., *Kult drzew w tradycji mitologicznej i religijnej starożytnych Greków i Rzymian*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2001.
- Krawczyk-Łaskarzewska, J. Nawacka (red.), *Komunikacja międzykulturowa w świetle współczesnej translatologii*, t. 2: *Kultura i język*, Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie, Olsztyn 2015, s. 131–153.
- Łozowik I., *W prawosławnym domu żywa tradycja ręcznika ludowego*, Prawosławna Parafia Narodzenia Najświętszej Maryi Panny w Bielsku Podlaskim, 20.06.2023, <http://www.bielsk-hodigitria.pl/index.php/w-prawoslawnym-domu-zywa-tradycja-recznika-ludowego/> (dostęp: 15.02.2024)
- Matus I., *Białoruski ręcznik jako przekaznik informacji*, [w:] B. Jeglińska, K. Kodeniec, A. Krawczyk-Łaskarzewska, J. Nawacka (red.), *Komunikacja międzykulturowa w świetle współczesnej translatologii*, t. 2:

- Kultura i język*, Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej UWM w Olsztynie, Olsztyn 2015, s. 131–149.
- Matus I., *Lud nadnarwiański*, cz. I, Katedra Kultury Białoruskiej Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2000.
- Matus I., *Lud nadnarwiański. Zwyczaje i obrzędy weselne*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2018.
- Matus I., *Plótno, ręcznik, chusta w ludowej tradycji rodzinnej na Podlasiu – magia, symbolika, przedmioty*, [w:] J. Majchrzyk-Mikuła, J. Saran (red.), *Rodzina i jej wartości w wielokulturowym społeczeństwie Europy*, Wyższa Szkoła Umiejętności Pedagogicznych i Zarządzania w Rykach, Ryki 2006, s. 77–82.
- Matus I., *Walory kulturowe krainy otwartych okiennic*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Scetio B: Geographia. Geologia. Mineralogia et Petrographia” 2009, t. 64, nr 2, s. 57–70.
- Moszczyński K., *Kultura ludowa Słowian*, t. 2: *Kultura duchowa*, cz. II, Książka i Wiedza, Warszawa 1968.
- Perkowska J., Sawejko K., Sadowska E., Szymańska A., Szewczyk J., „*Pokuć*”, czyli tradycyjny kąt obrzędowy we wnętrzu wiejskiego domu mieszkalnego na Białostocczyźnie – wyniki badań z lat 2012–2013, „Architecturae et Artibus” 2014, t. 6, nr 2(20), s. 50–64.
- Piskorz-Branekowa E., *Polskie hafty i koronki. Zdobienia stroju ludowego*, Sport i Turystyka – MUZA SA, Warszawa 2005.
- Pluta A., *Obróbka włókna w tradycji ludowej północno-wschodniej Polski*, Podlaskie Muzeum Kultury Ludowej, Wasilków 2021.
- Pracownia podlaskiego rękodziela ludowego*, <https://www.facebook.com/profile.php?id=100094094194807> (dostęp: 15.02.2024).
- Szwajczuk A., *Legends and beliefs of Slavs and their reflection in Polish and English plant names*, „Półrocznik Językoznawczy Tertium. Tertium Linguistic Journal” 2020, 5(1), s. 150–169.
- Tomicka J., Tomicki R., *Drzewo życia. Ludowa wizja świata i człowieka*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1975.

Tyszkiewicz J, *O schyłkowym pogaństwie na ziemiach polskich*, „Kwartalnik Historyczny” 1966, t. 73, z. 3, s. 549–562.

Zwierzyńska E., *Los wyhaftowany na płótnie, czyli historia ręcznika obrzędowego*, 10.03.2014, <https://krainabugu.pl/los-wyhaftowany-na-plotnie-czyli-historia-recznika-obrzedowego/> (dostęp: 14.02.2024).

Zwierzyńska E., *Podlaska mozaika. Reportaże z rajy – krainy błota i mgły*, Wydawnictwo Paśny Buriat, Kielce 2022.

Bibliografia w językach obcych

Кацар М., *Беларускі арнамент. Ткаства. Вышыўка*, „Беларусь”, Мінск 2023.

Лабачэўская В., *Повязь часоў-беларускі ручнік*, „Беларусь”, Мінск 2002.

Нечаева Г.Г., *Рушник в пространстве народной культуры*, [w:] В.А. Лабачэўская (рэд.), *Ручнік у прасторы і часе: Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, БелППК, Мінск 2000, s. 61–37.

Рыбаков Б.А., *Язычество древних славян*, Издательство „Наука”, Москва 1981.

Фадзеева В.Я., *Беларуская народная вышыўка*, Навука і тэхніка, Мінск 1991.